

Історіографія

УДК 930.1(477):947.7

С. Г. Водотика

ШЛЯХИ ПОСТУПУ СУЧАСНОГО СОЦІАЛЬНОГО ЗНАННЯ В УКРАЇНІ XXI ст. У СВІТЛІ ДОСВІДУ 1920-х РОКІВ: СПІВВІДНОШЕННЯ ЕВОЛЮЦІЙНОГО І РЕВОЛЮЦІЙНОГО ШЛЯХІВ РОЗВИТКУ НАУКИ

У статті проаналізовано варіанти майбутнього розвитку української науки з урахуванням досвіду 1920-х років. У перші повоєнні часи, і зараз окремі «ультрареволюціонери» воліють ліквідувати всі попередні науково-дослідні структури та почати розбудовувати нової науки як соціального інституту з «чистого аркушу». Автор доводить хибність і неприйнятність такого варіанту. Досвід 1920-х років свідчить, що лише спадковість у поступі науки, творче і критичне використання кращих здобутків дореволюційного часу (окремі концепції, ідеї, напрацювання, структури, кадри) дозволили забезпечити небувалий розквіт національного українського соціально-гуманітарного знання. Так, всі наукові школи вітчизняної історіографії 1920-х років сприймалися громадськістю як єдина національна державницька течія. Натомість сталінський погром суспільних наук у 1930-і роки під гаслом революційної доцільності поклав край розвитку українознавства до відновлення незалежності української держави.

Ключові слова: історія, соціальні науки, шляхи поступу науки, континуїтет, радянська, більшовизація науки.

Сьогодні Україна не лише бореться з російською агресією, але й проводить комплексні реформи. Зачепили вони й науку. Прийнято новий Закон України «Про вищу освіту» [1]. Зокрема, запровадження третього науково-освітнього циклу освіти і міжнародного рівня PhD (доктор філософії) має дати поштовх до адекватних вимогам часу змін форм і змісту підготовки кандидатських дисертацій. Міністерство освіти і науки України виступає за «конвергенцію університетської та академічної науки» і за демократизацію НАН України. Водночас Уряд України ніколи не піде на «реформування» Національної академії наук за російським взірцем, що фактично означає її ліквідацію як провідної науково-дослідної установи держави [2].

Проте в медіа-середовищі час-від часу з'являються заклики до ліквідації академії, передусім установ соціально-гуманітарного профілю взагалі та історичних зокрема. Подібні ультра революційні заклики спекулюють на реальних проблемах вітчизняної науки, пропонуючи при цьому подолати хворобу шляхом відсікання голови. Для дійсно наукової, тобто зваженої й об'єктивної, оцінки таких підходів звернемося до історичного досвіду іншого пореволюційного часу – 1920-х років. Адже в історію вітчизняного соціально-гуманітарного знання цей період увійшов як один з найкращих [див. 3].

В історичному аспекті питання співвідношення революційного та еволюційного шляхів розвитку вітчизняної науки взагалі, і у 1920-і роки зокрема, практично не розроблені [4]. Очевидно, що до цих питань черга ще не дійшла і сучасні історіографи переважно намагаються розробити загальну концепцію розвитку української науки або заповнити численні лакуни історії вітчизняного суспільствознавства [5].

Із зрозумілих причин не надавала уваги цьому питанню українська радянська історіографія, вивчаючи лише революційних шлях створення «соціалістичної науки». Лише в деяких працях часів перебудови побіжно згадувалось, що між радянськими і дореволюційними науковими закладами існувала певна спадковість [6].

Не набагато далі вперед просунулись й історики української діаспори. Так, у хрестоматійній праці Н. Полонської-Василенко «Українська Академія наук. Нарис історії» цьому питанню не надається належної уваги, оскільки дослідниця мала на меті подати нарис «реальної, а не фальсифікованої історії» НАН України за довоєнний час [7]. До того ж вивчення питання про долю дореволюційного потенціалу соціального знання за радянської доби вимагало опрацювання відповідної джерельної, переважно архівної, бази, чого за кордонами України практично немає.

Разом з тим ми далекі від твердження, що питання про роль дореволюційних установ та вчених у створенні інфраструктури наукового суспільствознавства УСРР у 1920-і роки є суцільна «terra incognita». Так, за радянський час дослідниками введено до наукового обігу і певним чином проаналізовано значну кількість суто фактичного матеріалу, хоча загальна суспільно-політична обстановка не сприяла таким дослідженням.

Досить згадати сміливу публікацію Ф. Шевченка «Чому М. Грушевський повернувся на Радянську Україну?», де міститься обережна оцінка ролі академіка у розбудові Історичної секції ВУАН [8].

Слід наголосити, що останнім часом у вітчизняній історико-науковій літературі значно посилюється інтерес до долі дореволюційної наукової спадщини у повоєнне десятиліття. Так, монографія О. Журби «Київська археографічна комісія. 1843-1921: Нарис історії і діяльності» [9] на міцному фактичному підґрунті показує не лише діяльність цієї установи у 1917-1921 рр., але й її роль у створенні Археографічної комісії ВУАН.

Автори фундаментальної за науковим рівнем та оригінальної за проблематикою праці «М.С. Грушевський і Академія: Ідея, змагання, діяльність» проаналізували зв'язок в ідейному, науково-організаційному, методологічному і методичному, кадровому і тематичному плані між установами під проводом М. Грушевського дореволюційного і радянського часів [10].

З середини 1990-х років активізувалися дослідження еволюції української історіографії 1920-х років. Так, в підручниках Я. Калакура висвітлено зміни структур історичної науки в координатах поступу українства, в центрі уваги І. Колесник опрацьовано нові концептуальні підходи взаємодії науково-дослідних інститутів (регіональні товариства, інтелектуальна культура) в першій третині ХХ ст. [див.11]. Киянин С. Стельмах пов'язав поступ знання історичного зі зміною теоретико-методологічних засад досліджень, зокрема з утвердженням соціологічних підходів, а черкашанин В. Масненко простежив взаємодію історичної думки націотворення у переламних та показових для нашої розвідки хронологічних межах кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. [12]. Симптоматично, що він довів взаємозв'язок української історичної науки 1920-х років з поступом концепцій М. Грушевського, які були органічним цілим і не розмежовувалися національно-визвольними змаганнями [13]. З'явилося також чимало праць з аналізом змін в українській історичній науці протягом першої третини ХХ ст. як відносно єдиного періоду щодо окремих методологій (позитивізму, марксизму), інституцій (Українського наукового та інших товариств, університетських кафедр) чи творчості провідних дослідників та організаторів науки (М. Василенко, Д. Багалій, В. Бузескул, М. Сумцов, М. Слабченко та ін.) [14].

Підсумовуючи історіографічний огляд наголосимо, що проблема долі та здобутків дореволюційної історичної науки і соціального знання взагалі у 1920-і роки отримала порівняно повне висвітлення на рівні персоналій, інституцій, наукових напрямків. В сучасному наукознавстві переважає зважений підхід до шляхів перебування науки з наголосом на доцільності творчого і критичного використання нового етапі надбань попередників. Очевидно, що саме такий підхід є дійсно життєдайним для поступу суспільствознавства, де процес формування професійних дослідників не лише займає 15-20 років у часі, але й можливий лише у певному науковому середовищі, передусім у рамках наукових шкіл.

Водночас питання про долю дореволюційної спадщини у творенні соціального знання УСРР досліджено недостатньо, що заважає коректному визначенню періодизації національної історіографії як підмурку україністики [15, с.588].

Отже, предметом нашої розвідки є історико-наукознавча характеристика взаємозв'язку між соціальним знанням початку ХХ ст. із суспільствознавством 1920-х років, а метою – аналіз ролі дореволюційної спадщини у творенні соціально-гуманітарного знання, перш за все історичного, України 1920-х років.

Для вивчення цього питання існує різноманітна і в цілому об'єктивна джерельна база. Так, певні фактичні відомості містяться у збірниках документів і матеріалів з історії культурного будівництва [16]. Це рішення вищих законодавчих і виконавчих органів, звіти наркомату освіти УСРР, доповідні записки про організацію наукових структур, статистичні зведення про динаміку різних типів дослідних закладів. Проте в подібних виданнях процес наукового будівництва представлений однобічно і вони не дають реального уявлення про створення системи наукового суспільствознавства.

Різнорічність та в цілому достовірні відомості про шляхи створення дослідних установ є в звітах самих цих установ [17]. Систематичні відомості щодо наукового потенціалу України містять опубліковані Держпланом СРСР і УСРР результати спеціального обстеження наукових установ та наукових кадрів [18].

І все ж головну основу нашої розвідки складають архівні відомості. Це матеріали фондів органів по керівництву наукою з українських і російських архівів, які дозволяють простежити шляхи створення не лише потенціалу суспільствознавства в цілому, але й окремих закладів [19].

Разом з тим вивчення офіційного діловодства засвідчує, що далеко не всі аспекти використання дореволюційного наукового потенціалу знайшли в ньому відповідне відображення через відомі риси суспільно-політичного життя 1920-х років. До того ж фонди багатьох наукових установ, які були ліквідовані в кінці 1920-х – на початку 1930-х років, або зовсім не збереглися, або збереглися фрагментарно. Тому ми звернулись до особистих фондів видатних вчених, які останнім часом або поповнились новими документами, або покинули спецховища. Зокрема, йдеться про фонди першого президента НАН України В. Вернадського, фундаторів національної академії Д. Багалія, М. Василенка, А. Кримського та багатьох інших вчених. В них є чернетки та копії офіційних документів, ділове та приватне листування, щоденники та інші документи, що суттєво доповнюють, а нерідко й дозволяють по-новому оцінити проблеми шляхів розвитку науки в 1920-і роки [20].

Отже, критичне і комплексне використання залучених джерел дозволяє розглянути основні науково-організаційні та особистісні зв'язки суспільствознавства УСРР 1920-х років з дореволюційними часами. Проте обсяг і мета статті обумовлюють той факт, що цю розвідку слід розглядати як спробу підсумувати зроблене попередниками, дослідити деякі нові аспекти долі дореволюційного потенціалу в 1920-і роки, головним чином, як постановчу.

Зазначимо, що у 1920-і роки радянською владою були створені певні умови для українського національно-культурного відродження і вперше в історії України сформовано державну систему

суспільствознавства. Аналіз причин, змісту і наслідків українізації не є предметом нашої уваги. Зазначимо лише, що варто відрізнити суб'єктивні наміри влади (зрозуміло з урахуванням різних течій всередині КП(б)У) та об'єктивний зміст і наслідки українізації для розвитку науки в Україні. Водночас правлячий режим наполегливо прагнув нав'язати суспільству комуністичну доктрину. У науковому будівництві йшлося про руйнування дореволюційної науки, про зневагу до гуманітарних досліджень взагалі, ідеологізацію та політизацію соціального знання, зведенню суспільствознавства до роз'яснення і коментування праць класиків наукового комунізму та рішень Комуністичної партії.

Нігілістичне ставлення до дореволюційного потенціалу і боротьба з «буржуазною» науковою інтелігенцією були стратегічним курсом правлячих кіл України. Проте у тактиці його реалізації спостерігались певні нюанси. Так, у 1918-1920 рр. безумовно домінував ліворадикалізм, а з початком непу і українізації цей курс проводився більш обережно. З кінця 1925 р. сталінське керівництво знов повернуло кермо ліворуч, а в Україні після листа Й. Сталіна керівництву республіки у квітні 1926 р. почався неухильний наступ на рештки дореволюційного наукового потенціалу. Цей курс поступово посилювався і з середини 1928 р. питання про фізичне знищення як самих дореволюційних вчених, так і очолюваних ними закладів стало лише справою часу.

Питання шляхів розвитку суспільствознавства було предметом повсякденної уваги Укрголовнауки (у 1921-1924 рр. – Науковий комітет) Наркомату освіти України. Протягом 1921-1928 рр. справами наукового будівництва керував заступник наркома Я. Ряппо, а Укрголовнауку очолювали С. Семковський і М. Яворський. Саме діяльність двох останніх відомих вчених-суспільствознавців та організаторів науки сприяла тому, що до 1926 р. Україна прагнула зберегти певний компроміс між дореволюційною і радянською наукою. Вони усвідомлювали згубність суто «революційних» методів наукового будівництва і в той чи інший спосіб підтримували зв'язки з частиною «старих» вчених – Д. Багалієм, А. Кримським, М. Птухою тощо. Приміром, саме завдяки співробітництву С. Семковського з Д. Багалієм на базі кафедр ліквідованих університетів були створені науково-дослідні кафедри при вузах.

З 1928 р. почався погром українського суспільствознавства, в ході якого було остаточно покинчено з усякою спадковістю, з дореволюційними науковими товариствами, традиціями, більшою частиною вчених та взято курс на «революційну» побудову радянського суспільствознавства.

Та до цих страшних подій континуїтет мав свій вираз перш за все у структурі кадрового потенціалу суспільних наук республіки. Так, у 1927 р. за нашими підрахунками налічувалося 1452 вчених-гуманітарія. З них 60,5% було зайнято в науково-дослідних установах, 16,5% працювали у вузах, 13% співробітничали в наукових та інших структурах (переважно освітянських) [21].

Кількість науковців не забезпечувала потреби дослідних установ. Так, у 1918 р. на одну дослідну установу соціального профілю приходилось в середньому 3,2 науковця, у 1923 р. – стільки ж, у 1927 р. – 3,5. Сучасне наукознавство визнає оптимальною чисельність подібних структур у 15-20 працівників. Відставання чисельності наукових співробітників від кількості дослідних закладів обумовлювалась головним чином різким скороченням чисельності протягом 1918-1922 років. Так, з 45 професорів і доцентів- суспільствознавців Харківського університету, які працювали у 1918 р., на середину 1920-х років залишився 21, тобто 47% [22].

Зрозуміло, що цей процес наніс руйнівного удару по традиціях вітчизняного суспільствознавства, а в деяких випадках (славістика, історія церкви, візантологія, медієвістика) – без перебільшення нищівного.

Одночасно у 1918-1922 рр. частина українських вчених повернулася на батьківщину, започаткувавши нові напрямки соціальних досліджень – це А. Кримський, А. Оніщук, М. Туган-Барановський тощо. Частина вчених-галичан (М. Яворський, А. Музичка тощо), опинившись в УСРР, зайняли визначне місце в розвитку науки. У 1924 р. повернувся і патріарх української історіографії М. Грушевський, який буквально оживив історичні дослідження в Україні.

Все це свідчить про неоднозначність змін у складі вчених. Безумовно, масова еміграція науковців суттєво ускладнила, а подекуди й унеможливила збереження і розвиток традицій вітчизняного суспільствознавства. Проте значна частина вчених старої формації продовжила і в радянських установах свою працю, нерідко пом'якшуючи, гальмуючи в той чи інший спосіб, нейтралізуючи (принаймні до 1928 р.) негативний вплив дій більшовицького режиму. Сьогодні вже стали загальновідомими численні факти боротьби академіків М. Грушевського, С. Єфремова, М. Василенка та інших вчених проти втручання чиновників в справу науки.

Не слід забувати і про те, що радянська влада частково відкрила двері вузівських аудиторій і дослідних установ перед тими українськими вченими, які через політичні утиски за царату залишились поза державними науковими структурами. Достатньо навести приклад одеського історика і правника академіка М. Слабченка. Саме завдяки таким вченим українське соціальне знання збагатилось кращими демократичними традиціями, стало ближче до української культури і національно-демократичного руху.

Якщо взяти до уваги, що на підготовку вченого-суспільствознавця необхідно 15-20 років, неважко зрозуміти, що до кінця 1920-х років саме дореволюційний кадровий потенціал у значній мірі визначав шляхи розвитку науки і наукового будівництва.

Пролетаризація науки до 1928 р. не змогла принципово змінити соціальні джерела формування вчених порівняно з попереднім періодом, оскільки для більшості науковців тоді ще головним в оцінці студента і вченого була все ж таки його кваліфікація, а не соціальне походження. Так, у 1927 р. вихідці з робітників склали 4% вчених і 13% аспірантів, з селян – 17 і 25% відповідно, службовців – 69 і 52% відповідно. Навіть серед аспірантів Українського інституту марксизму-ленінізму вихідців з робітників було 13%, а зі службовців та інтелігенції – 67% [наші підрахунки на основі 23, с.59-62].

Висновок про те, що саме вчені старої формації визначали ситуацію в науці, особливо безпосередньо на рівні дослідних установ, підтверджується й аналізом якісного складу науковців. Спеціальне дослідження Держплану СРСР і УСРР, проведене у 1927 р., зафіксувало таке. Науковці з дореволюційним науковим стажем складали 60% працівників науково-дослідних структур, а серед докторів наук цей відсоток сягав 96%. Зрозуміло, що по окремих галузях питома вага вчених з дореволюційним стажем змінювалась залежно від зацікавленості влади у використанні певної науки у своїх інтересах. Так, серед економістів їх було 62%, істориків і правників – 4%, філософів – 40% [23, с.35-37].

До того ж вчені саме цієї категорії очолювали практично всі дослідні заклади (ВУАН, науково-дослідні кафедри, інститути, наукові товариства), складаючи абсолютну більшість керівників науки середнього рівня. Вони на той час, як правило, вже мали авторитет в науці, досвід науково-організаційної роботи, свої наукові школи чи напрямки дослідження, учнів і послідовників. Це були у своїй переважній більшості патріоти, вчені з великої літери. До їх числа можна віднести М. Біляшівського, О. Гілярова, М. Грушевського, С. Єфремова, А. Лободу, Д. Яворницького та десятки інших вчених.

Саме старі кадри, попри матеріальні нестачі, політичне і моральне цькування, труднощі опанування радянських реалій життя зробили вирішальний внесок у становлення українського суспільствознавства 1920-х років на шляхах засвоєння і розвитку кращих вітчизняних і світових традицій наукового будівництва.

Іншу категорію вчених, які тех. Становили «актив» еволюційного розвитку вітчизняного суспільствознавства, складали науковці з дореволюційними дипломами, які почали наукову працю після 1918 р. До них відносились археолог М. Болтенко, філософ В. Асмус, історик М. Бречкович, сходознавець Т. Кезма та інші відомі вчені, а питома вага такої категорії становила 18% всіх науковців [23, с.35-37]. До 1928 р. ці вчені працювали переважно науковими співробітниками і керували роботою окремих структурних підрозділів наукових установ – підкомісії комісії ВУАН, секцій науково-дослідних кафедр тощо. Лише окремі представники цієї категорії очолювали цілі дослідні заклади.

До третьої категорії вчених відносились випускники радянських вузів, які складали 20% співробітників науково-дослідних установ. Але 1/3 їх почала вчитись ще у дореволюційні часи і лише закінчила освіту вже в радянські, тому в більшості вони були носіями старих наукових традицій. За радянських часів вони заявили себе як здібні молоді науковці, що дали на 1927 р. 20% радянських аспірантів [23, с.38]. Це сходознавець А. Ковалевський, етнолог В. Білецька, історик М. Рубінштейн та інші.

Таким чином, кадровий склад суспільствознавців України за своїми кількісними й якісними показниками створював об'єктивне підґрунтя для розвитку соціального знання на шляхах еволюції, спадковості, континуїтету. Хоча, зрозуміло, цей потенціал до 1928 р. у значній мірі не було реалізовано через загальнополітичні умови, а після 1928 р. взагалі ліквідовано. Адже репресії проти української науки своїм вістрям були спрямовані саме проти вчених старої генерації.

Слід наголосити, що в Україні порівняно з іншими радянськими республіками питома вага вчених старої формації була вищою і вони набагато менше «радянїзувалися». Приміром, серед аспірантів Росії осіб з радянськими дипломами налічувалося 51%, а в Україні – нагадаємо – лише 20%. Саме в Україні раніше, ніж в Росії, у 1923 р. були відновлені (за активної участі С. Семковського і Д. Багалія) наукові ступені і звання, той же Д. Багалій у 1926 р. рішуче виступив проти намагань профспілок надавати вченим наукову кваліфікацію тощо.

Співвідношення еволюційних і революційних шляхів розвитку українського суспільствознавства доцільно простежити порівнюючи дві системи дослідних установ соціального знання. Із відомих причин до 1917 р. в Україні не існувало національної наукової інфраструктури, хоча з останньої третини ХІХ ст. почалось складання окремих її елементів. Тому подальший аналіз буде стосуватися не системи українського суспільствознавства в цілому, а провідних його структур – Всеукраїнської академії наук, науково-дослідних кафедр, наукових товариств.

Сама ідея створення української академії «назріла» на рубежі ХІХ-ХХ ст. серед різних угруповань вчених. Цікаво, що згідно неопублікованому «Звідомленню про діяльність ВУАН за 1918-1930 рр.», вона належала В. Антоновичу [24]. Очолили роботу з організації української академії всесвітньо відомі українські вчені – В. Вернадський, М. Василенко, М. Туган-Барановський, А. Кримський, Д. Багалій. У Статуті та структурі академії знайшли яскраве втілення кращі традиції вітчизняної і світової науки – демократизм і самоврядування, альтернативність, націленість на вченого-дослідника, патріотизм, гуманізм, автономія щодо влади, спрямованість на потреби народу.

Особливо приваблює намагання фундаторів УАН дистанціюватись від політики і подолати занадто ідеологічну за ангажованість української науки. Так, В. Вернадський писав: «Я не політик. Головне місце в моєму житті займав і займає науковий пошук.» [25, с.46], а після обрання його президентом УАН вийшов з кадетської партії. В цілому академія до 1927 р., як відзначав ЦК КП(б)У, стояла «осторонь компартії» [26].

Суттєву роль в історії академії відіграли дореволюційні наукові товариства академічного типу. Адже Наукове товариство ім. Шевченка у Львові та Українське наукове товариство у Києві за ініціативи та під керівництвом М. Грушевського вперше взяли за практичну реалізацію ідеї національної академії. Це наклало відбиток на цілі, задачі, структуру, принципи і характер діяльності установи.

Так, влітку 1918 р. від позиції УНТ багато в чому залежало створення УАН, оскільки товариство мало міцну матеріальну базу, неабиякий авторитет, сталі традиції і більшість активних фундаторів УАН були його членами – Д. Багалій, М. Біляшівський, А. Кримський, О. Левицький, В. Модзалевський тощо. УНТ в цілому і морально, і організаційно підтримало академію. Між УАН і УНТ склались ділові стосунки співробітництва і взаємодії.

У 1921 р. рішенням Наркомату освіти УСРР УНТ було злито з УАН і до академії перейшли матеріальна база товариства (музеї, бібліотека, архів, типографія), більше 50 кращих науковців України, філії товариства у Харкові, Чернігові та Лубнах, чим було започатковано формування мережі академічних місцевих осередків [27, с.6-7]. Це привело до того, що УАН дійсно стала Всеукраїнською. Тому є всі підстави вважати академію реальною спадкоємицею УНТ і продовжувачкою його традицій.

Позиції ВАУН як спадкоємиці дореволюційної спадщини посилено приєднання у 1921 р. до академії Історичного товариства Нестора-Літописця, яке зуміло зберегти всередині установи свою автономію [28].

Академія в своїй діяльності намагалась реалізувати кращі традиції наукових товариств – широку науково-культурну діяльність, орієнтацію на сталі зв'язки з позаакадемічною науковою громадськістю, творче використання суто наукових напрацювань товариств і в першу чергу у царині україністики, застосування громадських форм і методів організації наукових досліджень, намагання скоординувати діяльність вчених УСРР, Західної України і діаспори.

Отже, створення і діяльність вищої державної наукової інституції – ВАУН – є підтвердженням діалектичної взаємодії еволюційного і революційного шляхів розвитку вітчизняного суспільствознавства. І знов таки, до 1928 р. домінували тенденції еволюційні, а після – революційно-нищівні.

Розглянемо другий елемент структури соціального знання УСРР 1920-х років – науково-дослідні кафедри. Після ліквідації університетів і створення мережі спеціалізованих вузів, у яких до того ж кафедри було замінено предметними комісіями, провідні вчені старої генерації (Д. Багалій, В. Бузескул, Д. Зеленін, В. Рєзанов, Д. Яворницький) почали теоретичну і практичну проробку питання створення нових форм організації дослідної роботи. Так, у січні 1921 р. почалось створення науково-дослідної кафедри українознавства у Катеринославі, влітку 1921 р. – у Ніжині кафедри історії, культури та мови, а у Харкові – науково-дослідного інституту соціальних наук з кафедрами історії, марксизму, культури [див. 25]. На початок 1924 р. в Україні функціонувало дев'ять науково-дослідних кафедр соціального профілю у Києві, Харкові, Ніжині, Одесі, Катеринославі і Кам'янець-Подільському. Вони проіснували до кінця 1920-х років.

Ці структури створювалися на базі дореволюційних державних і громадських наукових інституцій (кафедри університетів і інститутів, музеї, наукові товариства), з використанням їх матеріального та кадрового потенціалу. Наркомат освіти України змушений був піти назустріч ініціативі вчених, оскільки в умовах непу політично необхідно було залучитись підтримкою з боку наукової інтелігенції (або принаймні її нейтралізувати). Та й не було іншої альтернативи для створення державної системи соціальних наук. Пропозиція була підтримана Раднарком УСРР [30].

Так було вирішене питання щодо використання наукового потенціалу дореволюційних вузів. У тих умовах це був певний компроміс між намаганням більшовицького керівництва України ліквідувати дореволюційну науку і розумінням того факту, що на порожньому місті створити радянську вищу школу і науку неможливо. І якщо у 1921-1922 рр. Наркомат освіти розглядав кафедри як «базу планомірного створення нової науки», то з 1924 р. було розпочато підготовку до ліквідації кафедр, оскільки науковці цих установ не захотіли ставати цією базою. І все ж таки кафедри працювали, і досить ефективно.

Домінування тенденції до використання дореволюційної спадщини у 1921-1927 рр. над тенденцією революційного «оновлення» науки і плідні наслідки цього досить рельєфно простежується на прикладі долі дореволюційних наукових товариств. Це тим більше показово, що наукові товариства складали левову частку національного потенціалу (точніше, його елементів) суспільствознавства України.

Так, напередодні Лютневої революції 1917 р. в Україні лише в галузі історії й археології діяло 13 регіональних і 9 загальноросійських наукових товариств та 6 вчених губернських архівних комісій, що за характером діяльності були тотожні товариствам [31]. Вони як і всі наукові структури важко пережили лихоліття 1918-1922 рр. Частина з них припинила своє існування з власної ініціативи (навіть таке авторитетне як Харківське історико-філологічне), інші перестали функціонувати на початку 1920-х років через політичний тиск більшовицького режиму (приміром, Одеське товариство історії і старожитностей, церковно-історичні товариства).

Та все ж порівняно з іншими структурними елементами дореволюційного потенціалу наукові товариства виявились більш пластичними і до того ж навіть в буремні 1918-1920 рр. почали з'являлись нові наукові товариства в Полтаві, Ромнах, Харкові. З початком непу активність науковців щодо створення нових або оживленню старих товариств попри насторожене ставлення до цієї діяльності більшовицької влади значно посилилась. Зазначимо, що на початок 1920-х років наукові товариства залишились практично єдиним дієвим елементом дореволюційного наукового потенціалу.

Саме наукові товариства (їх матеріальна база, кадри, традиції) стали підґрунтям для створення нових наукових закладів суспільствознавства. Приміром, до радянських установ перейшли бібліотека, музей і архів Харківського історико-філологічного товариства; колекції Одеського товариства історії і старожитностей і Подільського церковного історико-філологічного стали базою для створення музеїв; члени Ніжинського історико-філологічного товариства взяли найактивнішу участь у створенні Ніжинської науково-дослідної кафедри і т. п. До кінця 1920-х років продовжували працювати більше десяти старих товариств – Історичне Нестора-Літописця, Одеське бібліографічне, Київське історико-філологічне, Товариство дослідників Волині та інші. Лише на зламі 1920-1930-х років ці установи були ліквідовані.

Отже, становлення системи вітчизняного суспільствознавства у 1920-і роки, якщо брати до уваги суто внутрішні (науково-організаційні і кадрові) фактори розвитку науки, у вирішальній мірі визначалось створеним у дореволюційний період потенціалом. Керівництво Наркомату освіти України, збагнувши на початку 1920-х років згубність революційного екстремізму, прагнуло використати цей потенціал як фундамент побудови соціалістичної науки.

Природно, що континуїтет 1921-1927 рр. був не стільки результатом цілеспрямованої політики, скільки певним компромісом між владою і вченими. Влада неодноразово – у 1920, 1922, 1925, 1926 і 1927 роках – намагалась покласти край елементам спадковості у розвитку вітчизняного соціально-гуманітарного знання. Але навальна атака зустрічала опір з боку наукової інтелігенції. Тому КП(б)У послідовно, крок за кроком, створювала відповідний плацдарм (радянська і більшовизація науки) для рішучого наступу.

У 1928 р. цей плацдарм, з урахуванням загальнополітичної ситуації, настільки зміцнів, що влада перейшла у наступ на рештки «старої буржуазної науки». І саме з цього року розрив спадковості став однією з домінуючих і визначальних рис вітчизняного суспільствознавства. Воно стало радянським.

Джерела та література

1. Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. №1556-VII. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: vnz.org.ua/zakonodavstvo/111-zakon-ukreyind-proyschu-ostivu.
2. Квіт С. Молодь необхідно залучати до наукових досліджень під час навчання в університетах [Виступ на Парламентських слуханнях про стан та законодавче забезпечення розвитку науки та науково-технічної сфери держави 02.07.2014 р.]. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mon.gov.ua/ua/actually/34836-mdod-sergiy-kvit.
3. Позиція автора з цього питання викладена: Савенок Л.А. Наукова школа: дослідницький, освітній і виховний потенціал / Л.А.Савенок // Освітні технології в освіті, науці та виробництві. – Вип. 1. – Одеса, ОНПУ, 2012. – С.120-123; Його ж. Вчений-історик і суспільство в УСРР часів непу: характер і наслідки взаємодії / Л.А.Савенок // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – 2007. – №16. – С.291-307; Водотика С.Г. Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, науково-організаційні та концептуальні основи функціонування. – Херсон: ХІОІ ХНУВС, 2006. – 336 с.
4. Див.: Шаповал Л.І. Сучасна українська та російська історіографія нової економічної політики: автореф... канд. іст. наук: спец.07.00.06 / Запорізький нац. ун-т / Л.І.Шаповал. – Запоріжжя, 2007. – 23 с.
5. Скажімо варті уваги новаторське дослідження В.М. Андрєєва в царині інтелектуальної біографії – Андрєєв В.М. Віктор Петров. Нариси інтелектуальної біографії вченого: монографія / В.М. Андрєєв. – Дніпропетровськ: Геда, 2012. – 476 с.
6. Колесник М.П. Історичне товариство Нестора-Літописця: Основні етапи та напрямки діяльності (1872-1932) / М.П. Колесник // УІЖ. – 1989. – № 9. – С.50-56.
7. Полонська-Василенко Н. Нарис історії Української Академії наук / Н. Полонська-Василенко / Репр. відтв. –К.: Наук. думка, 1993. – 415 с.
8. Шевченко Ф.П. Чому М. Грушевський повернувся на Радянську Україну / Ф.П.Шевченко // УІЖ. – 1966. – № 11. – С.13-30.
9. Журба О.І. Київська археографічна комісія. 1843-1921 Нарис історії і діяльності / О.І.Журба. – К.: Наук. думка, 1993. – 186 с.
10. Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М. С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність / П.С.Сохань, В.І.Ульяновський, С.М.Кіржаєв. – К.: Ін-т укр. археограф. НАН Укр., 1993. – 321 с.
11. Калакура Я.С. Історичні засади українознавства / Я.С.Калакура. – К.: Темп, 2007; Його ж. Українська історіографія / Я.С.Калакура. – К., 2004, 2007; Колесник І.І. Українська історіографія: концептуальна історія / І.І.Колесник. – К.: Ін-т історії Укр. НАН Укр., 2013. – 565 с.
12. Стельмах С.П. Історична думка в Україні в кінці XIX – початку XX ст. / С.П.Стельмах. – К.: Академія, 1997. – 412 с.; Його ж. Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початок XX ст.) / С.П.Стельмах. – К.: Академія, 2005. – 378 с.; Масненко В.В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX - перша третина XX ст.) / В.В.Масненко. – К.: Черкаси: Відлуння полюс, 2002. – 440 с.
13. Масненко В.В. Історичні концепції М.С.Грушевського та В.К.Липинського: Методологічний і суспільно-політичний вимір української історичної науки 1920-х років / В.В.Масненко. – К.: Брона; Чекаси: УСУЕП, 2002. – 283 с.
14. Так, про життя і творчість академіка М.Є.Слабченка вишло декілька змістовних праць А.В.Санцевича, В.М.Заруби і монографія Водотики С.Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Нарис життя і творчості / С.Г.Водотика. – Херсон: Айлант, 1997, 156 с.
15. Ясь О.В. Історіографія / О.В.Ясь // Енциклопедія історії України. - Т.3. – К.: Наук. думка, 2005. – С.584-591.
16. Культурне будівництво в Українській РСР. 1917-1927. Зб. док. і мат. – К.: Наук. думка, 1979. – 667 с.; Культурне будівництво в Українській РСР. 1928-1941. Зб. док. і мат. – К.: Наук. думка, 1986. – 416 с.
17. Див.: Звідомлення ВУАН [за 1918-1929 рр.]. – К., 1920-1929; Історія Національної академії наук України, 1924-1928: Док. і мат. – К.: НБУВ, 1998. – 763 с. і т. п.
18. Наука і научні установи СРСР. Справочник. – Ч.VI. – Ленінград: АН СРСР, 1928. – 810 с.; Наукові установи та організації УСРР. – Харків: Держплан УСРР, 1930. – 404 с.
19. ЦДАВО України. Ф.166. Народний Комісаріат Освіти УСРР; Ф.1249. Всеукраїнська Асоціація Марксистсько-Ленінських Інститутів; Державний архів Одеської області. Ф.Р-39. Уповноважений Укрнауки НКО УСРР в м. Одесі тощо
20. ЦДАВО України. Ф.3806. Полонська-Василенко; ЦДІА України, м. Київ. Ф.1235. Грушевські, Ф.2052. М.Ф.Сумцов; ЦДАМЛМ України. Ф.542. Василенко М.П.; Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. Ф.37. Д.І.Багалій (1862-1932 рр.); Інститут архівознавства НБУВ. Ф.22.Птуха М.В. (1884-1961); Інститут рукопису НБУВ. Ф.ХХХVI. Кримський А.Е.; Архів Російської АН. Ф.518. Личний фонд В.И.Вернадського тощо.
21. Санкт-Петербурзьке відділення Архіву РАН. Ф.155. Оп.2. Спр.812-816.
22. Підрах. на основі: Наука на Україні. – 1926. – №1; Держархів Харківської області. Ф.667. Оп.286. Спр.213. Арк.3-12.
23. Научные кадры и научно-исследовательские учреждения СССР. – М.: Планиздат, 1930. – 103 с.
24. Інститут рукопису НБУВ. Ф.Х. Спр.14831. Арк.11.
25. Вернадський В.І. Із спогадів. Перший рік Української академії наук / В.І.Вернадський // Наука і культура. – Вип.22. – К., 1990. – С.31-62.
26. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.20. Спр.1978. Арк.43.
27. Звідомлення Всеукраїнської Академії Наук у Києві за 1921 рік. – Берлін: ВУАН, 1924. – 166 с.
28. Санкт-Петербурзьке відділення Архіву РАН. Ф.155. Оп.1. Спр.216. Арк. 135.
29. Грузинский А. Научная работа в Нежине / А.Грузинский // Наука на Украине. – 1922. - №2. – С.145-147; ЦДАВО України. Ф.166. Оп.2. Спр.459. Арк. 17; Санкт-Петербурзьке відділення Архіву РАН. Ф.849. Оп.1. Спр.99. Арк.1.
30. Про заснування науково-дослідних кафедр і забезпечення наукових працівників кафедр // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду УСРР. – 1921. - №25. – Ст.726.
31. Див.: Ясь О.В. Історичні наукові товариства / О.В.Ясь // Енциклопедія історії України. – Т.3. – К.: Наук. думка, 2005. – С.577-580; Григор'єва Г.Ф. Губернські вчені архівні комісії / Г.Ф.Григор'єва // Там само. – Т.2. - К.: Наук. думка, 2004. – С.240; Разгон А.М. Исторические общества / А.М.Разгон // Совет. Ист. Энцикл. – М.: Наука, 1965. – Стб.545-551.

Водотыка С.Г. Пути развития социального знания в Украине XXI века в контексте исторического опыта 1920-х годов: соотношение эволюционных и революционных путей развития науки.

В статье проанализированы возможные варианты будущего украинского гуманитарного научного знания с учетом исторического опыта 1920-х годов. Как в первые послеоктябрьские годы, так и сейчас отдельные «ультраревOLUTIONеры» выступают за ликвидацию всех существующих научно-исследовательских структур и создание новой науки с «чистого листа». Автор доказывает ошибочность и губительность такого варианта. Исторический опыт 1920-х годов свидетельствует, что лишь преемственность в развитии науки, творческое и критическое использование лучших достижений дооктябрьских времен (отдельные концепции, идеи, наработки, структуры и кадры) обусловили небывалый подъем и расцвет национального украинского социально-гуманитарного знания. Так, все научные школы отечественной историографии 1920-х годов воспринимались общественностью как единое национальное государственное направление. Сталинский погром науки 1930-х годов под лозунгом революционной целесообразности прервал развитие украинистики до возрождения независимости украинского государства.

Ключевые слова: история, социальные науки, пути развития науки, континуитет, советизация науки, революционный разрыв преемственности.

Vodotyka S. G. The Ways of Evolution of Social Knowledge in the Context of Experience of 1920th: the Correlation Evolution and Revolution in Scientific Development

Author analyses the possible variants of Ukrainian science development in consideration of experience of 1920th. After October revolution some ultra-revolutionaries, just like nowadays, have claimed the necessity of liquidation of all scientific structure of former Russian. They proved that science as the brand new social institute should be built from a blank slate. Author proves that such point of view is not right. Experience of 1920th evidences that heredity, creative use of ideas and results of ante-revolutionary science have assured the prosperity of Ukrainian Social and Human sciences. On the contrary Stalin's repressions during 1930th under a slogan of revolutionary expediency stopped the development of Ukrainian science.

Keywords: history, Social sciences, the ways of science development, scientific heredity, revolutionary rupture heredity

УДК 930.1:94(477.8)

Т. І. Гуменюк

ОСОБЛИВОСТІ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ПІДХОДІВ У НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1940–х – КІНЦЯ 1980–х рр. ХХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано становище і розвиток історичної науки в західних областях УРСР в другій половині ХХ ст., стан розробки питань історії України, всесвітньої історії та історії зарубіжних країн науковцями зазначеного періоду. Показано особливості розвитку теми, узагальнено критичні оцінки вітчизняних вчених. Автор вказала на перспективні напрями подальшого наукового вивчення історичних досліджень вчених західних областей УРСР, наукових досягнень українських істориків другої половини 1940-х – кінця 1980-х рр. ХХ століття.

Ключові слова: радянська влада, наукові дослідження, історики західноукраїнських областей, напрями історичної науки, вплив суспільно-політичної ситуації.

Перебудова світосприйняття сучасного українця, викликана зламом старої політичної системи і розвитком демократичних процесів у посттоталітарному суспільстві, дала змогу ученим об'єктивно оцінювати історичні процеси на українських землях від найдавніших часів до сучасності, розглядаючи події та явища національної історії в європейському і світовому контекстах. Праця в умовах деідеологізації також вимагала оновлення науково-методологічного інструментарію, узагальнення всієї багатоманітності історичних взаємин українців із сусідніми народами з метою подолання застарілих стереотипів і формування нової культури міжнародного і міждержавного співжиття в демократичному європейському просторі.

Головним підсумком першого етапу становлення новітньої української історіографії стало поступове вивільнення частини колишніх радянських істориків від ідеологічного монізму тоталітарного минулого і дедалі чіткіший перехід до національно-державницької схеми історії України, до цивілізаційного осмислення українського історичного процесу. Однак, лише окремі історики виявилися готовими до науково-новаторського опрацювання «закритих» тем, до усунення так званих «білих плям» в історії. Домінуючим залишався «викривальний» підхід, зосередження уваги на сенсаційних відкриттях джерельної інформації без її належної аналітики [1, с.381].

Історіографічні розвідки сучасних дослідників В. Коцура [2], А. Кузьменко, А. Коцура [3], С. Віднянського [4], К. Кондратюка, О. Сухого [5], В. Олянич [6] розкрили напрями, тематичну спрямованість історичних досліджень українських науковців у другій половині ХХ ст. За умов радянської влади тогочасні наукові